

Тодор Енчев/Todor Enchev

**ИМОТИТЕ НА ЦЪРКВАТА В
ПРЕДКОНСТАНТИНОВАТА ЕПОХА
ПО НЕХРИСТИЯНСКИ ИЗВОРИ
(Недвижимите имоти като фактор за развитието
и оформянето на раннохристиянската
храмова архитектура)**

Abstract: This article deals with various non-Christian sources which provide information on the properties of Christians, as a factor in the development of church architecture from the second half of the 3rd century AD.

Периодът преди издаването на Медиоланският едикт от Константин Велики през 313 г., поставя редица проблеми пред християнската храмова архитектура. Един от тях е въпросът за храмовата архитектура от втората половина на III в. От една страна, архитектурните паметници са твърде малко¹, а от друга, собствените извори са доста пестеливи в някои отношения и понякога не ни дават достатъчно информация. Поради тази причина трябва да се вземат под внимание и изворите от нехристиянски източници. Факт е, че нехристиянските сведения отстъпват по количество на християнските. Евсевий Кесарийски споменава много източници изгубени за нас, и привежда буквални цитати от тях (Винкелман, 2001:13). В настоящото изследване ще се опита да извлечем онези данни от нехристиянски извори, които ни дават информация за възможността християните, като членове на Църквата от една страна, и като отделни граждани от друга, да притежават недвижима собственост, особено в градовете², тъй като тази възможност е необходимо условие за развитието на храмовата архитектура от втората половина на III в.

Важна особеност при раннохристиянската архитектура от периода I – края на III век, която не бива да се пропуска, е свързана с литургическия и богословски характер на постройката за събрания. Можем ли да говорим за “храм” в настоящия смисъл на думата, или за култова архитектура? Как се развива отношението на християните към местата за събиране? Трябва да се отговори на тези въпроси, за да се изтълкуват обективно изворите.

През първите два века християните се събирали за обща молитва и за отслужване на Света Евхаристия в частни домове, вътрешността на които въобще не се различавала от другите домове. Що се отнася до Светата Евхаристия, не

съществувала специално осветена трапеза или някакво друго особено приспособление, но им била достатъчна една обикновена маса, която могла да бъде използвана и за други нужди. Следователно, култовите места на първите християни не се различавали от обикновените езически къщи и не предизвиквали интереса на езичниците (Γούναρης, 1999:53). Архитектурата, която християнските братства възприели преди началото на трети век, останала в границите на архитектурата на обикновената и скромна къща, принадлежаща на хора от ниските социални слоеве (Krautheimer, 1991:31)³.

Първите места за богослужение нямали никаква художествена или архитектурна стойност. Това се дължало на вярата, че човешките дела не са свети и не могат да се освещават чрез употреба за служба на Бога. Това се потвърждава и от текст на св. Климент Александрийски (Στρωματεῖς 7,5), който отхвърля не само свещения характер на мястото за събиране и богослужение, но и наричането му с името “църква” (Γούναρης, 1999:54). “Църква” се наричало събранието от вярващи, а не сградата в която се събирали. Свети апостол Павел нарича християнската общност в Коринт “храм Божий” и “храм на живия Бог” (1 Кор. 3:16, 2 Кор. 6:16) и не било възможно, една сграда сътворена от човешки ръце, да бъде храм на Бога. (Деян. 7:44-50). Следователно, в най-ранния християнски период, храмът не могъл да има вид, в който да се възпроизведе архитектурната форма на един направен храм. Защото храм, направен от човешки ръце, би приличал на нещо езическо. Само тялото на общността, в която Бог обитава, е свят храм (Γούναρης, 1999:53).

През III в. християните се събирали и продължили да се събират в различни по вид сгради, някои от тях специално изградени за случая, а други пригодени за тази цел. На Изток, християнската общност в Дура Европос преустроила първия етаж на една къща в специално място за евхаристийни събрания (Cobb, 1978:474); римските християни пък изградили над един митреум помещения специално за своите събрания, а в другия край на Римската империя – Британия, те превърнали три помещения на една вила отново в място за евхаристийни събрания (Milburn, 1988:14–15)⁴.

При тези верови предпоставки и в тази архитектурна обстановка постепенно се оформят и възникват ранните култови постройки на християните. Изворите от нехристиянски произход са именно от този период на оформяне и еволюция както на храмовата архитектура, така и на възгледа за светостта на постройката. С други думи, това е периодът през който обикновената постройка става храм. По време на четиридесет годишния мир, от управлението на Галиен до това на Диоклециан, би трябвало да бъдат основани самостоятелни храмове, разбира се малки, в които се преместила литургичната практика на християните, без, разбира се, да бъдат изоставяни старите домашни църкви (Γούναρης, 1999:55). Според А. Орландос, завършеният вид на сградата, използвана за християнски храм през IV в., предполага някаква подготовка през втората половина на III в. или по времето на четиридесетгодишния мир (Γούναρης, 1999:73) – нещо, което се потвърждава и от Евсевий Кесарийски (Евсевий.8.1.5 както и 8.2.1).

Един от факторите, макар и не от първостепенно значение, който изиграл важна роля за появата и формирането на храмовата архитектура именно по време на четиридесет годишния мир, била възможността християнските общности да придобиват недвижимо имущество, в това число и сгради, било чрез дарения, завещания или закупуване⁵.

Трети век е изпълнен с големи изпитания за християните. Гоненията са жестоки и безмилостни⁶. И все пак, според историците от онази епоха, гоненията не са постоянни, нито пък се извършват едновременно в цялата империя (Γούναρης, 1999:29). Периодите на мир и относителна търпимост към християните, като тези по времето на Илиогабал /218–222/, Александър Север /222–235/ и особено четиридесетгодишния мир, изиграли роля за придобиването на недвижимо имущество от християнските общности по места, а оттам и за оформянето и развитието на храмовата архитектура от втората половина на III в., за която имаме много малко информация. До нас са достигнали определени извори от нехристиянски източници, в това число и императорски разпоредби, които ни помагат да доловим процесите и промените в имотното състояние, протичащи в християнската общност.

Aelius Lampridius дава сведение за някакви разпоредби на император Александър Север, управлявал през периода 222–235. *“Когато християните придобивали някакъв парцел, който бил обществен, а кръчмарите били против вземането му от християните, напуска (rescripsit)⁸, че е за предпочитане да се почита Бога по всякъкъв начин, отколкото да се предаде (парцелът за застрояване – б.м.) на кръчмарите”* (Σλαμάκης, 1995:86). Само от този текст става ясно, че през двадесетте години на трети век християните вече закупували имоти с цел построяване на храмове. От друга страна, езичниците също предявявали своите апетити към тези имоти. За да се стигне до издаването на разпоредба от страна на императора, явно е, че придобиването на обществени имоти от християните не било изолирано явление. В този случай е логично да се приеме, че християнските общности закупували имоти и от физически лица. Фактът, че християните започват да закупуват имоти с цел построяване на храмове, както личи от отговора на императора към кръчмарите, говори за наличието на сигурност и спокойствие в християнската общност и то в дългосрочна перспектива. Отговорът на императора е повече от мъдър: *“за предпочитане е да се почита Бога по всякъкъв начин, отколкото да се предаде на кръчмарите.”*

От 260 година започва така нареченият “четиридесетгодишен мир”. От този период до нас е достигнала разпоредба на император Галиен (260–268), към епископите Дионисий⁹, Пина и Димитрий и други епископи. Този император наследява на императорския трон баща си Валериан, който преследвал християните. Галиен отменя това преследване и с неговото управление започва четиридесетгодишния мир, за който стана въпрос по-горе. Конкретната разпоредба гласи следното: *“Заповядах благодетелното ми дарение да се разпростре по целия свят, за да се оттеглят от култовите места, така че и вие да се ползвате от текста на заповедта ми, и да не*

ви притеснява никой; а онова, което можете да си върнете обратно, доколкото е възможно, това вече го бях предоставил преди доста време. За това и Аврелий Кириний, който има отговорността за прилагане на великите (императорските)¹⁰ заповеди, ще приложи заповедта, която издадох” (Σιαμάκη, 1995: 100–101).

От разпоредбата на Галиен става ясно, че култовите места на християните били завзети от езичниците (при управлението на неговия баща Валериан и предходните императори) и те не могли да упражняват спокойно своя култ. Галиен разпорежда тяхното връщане, като използва думите “култовите места”, “τόπων τῶν θρησκευσίμων”, тъй като на християните са отнемани не само храмовете и другите имоти, но дори и гробищата, които те притежавали. В края на изречението той добавя: “и да не ви притеснява никой”. Явно е, че тези думи се отнасят както за християните като религиозна общност, така и за техните имоти. По-неточен е смисълът на втората част от заповедта: “а онова, което можете да си върнете обратно, доколкото е възможно, това вече го бях предоставил преди доста време”. В нея императорът се позовава на своя по-стара заповед, която обаче не е достигнала до нас. Въпросът, който ни занимава е, дали става въпрос за имоти, в това число и храмове, или за недвижимо имущество. На Евсевий Кесарийски са били известни две заповеди на Галиен, като първата не е достигнала до нас¹¹. Чрез нея Галиен връща на християните отнетите гробища “χωρία τῶν καλουμένων κοιμητηρίων”- “местата, наречени гробища”¹². Най-вероятно, той се позовава на първата си заповед, като я потвърждава, но допълва “доколкото е възможно”. Последният израз внася съмнение, тъй като може да се предположи, че става въпрос за движимо имущество. Не бива обаче да забравяме, че след като били конфискувани, имотите преминавали или във владение на местната власт, или били причислявани към императорския фонд, или предоставяни за откупуване от частни лица. Логично е, че по различни причини някои от конфискуваните имоти, в това число и гробищни парцели, не могли да бъдат върнати.

В едно писмо на император Аврелиан (270–275), относно книгите на Сибила, мястото за събиране на християните вече е наречено “ecclesia”. Ето и откъс от самото писмо, което императорът отправя към езическите жреци: “Изненадан съм от вас свети отци, че толкова време не можете да се разберете относно отварянето на Сибилините книги; като че ли спорите в Християнска църква, а не в храм на всички богове” (Σιαμάκη, 1995:103). Тук император Аврелиан прави едно сравнение между две култови места, а не на общности, като първото е християнският храм, наречен “Християнска църква” (Christianorum ecclesia), а второто е езическият “храм на всички богове” (templo deorum omnium). От този извор става ясно, че през последните три десетилетия на III век християните вече имат свои храмове, които се наричат дори от езичниците “църква”, “ecclesia”. Но наред с този термин в употреба има и други, както ще видим от някои малко по-късни паметници. Какви са тези спорове в християнските църкви? Точно през този период се появяват проблемите с Павел Самосатски в Антиохия, който, поддържан от местната владетелка, не

искал да напусне епископията с прилежащия ѝ храм. Така въпросът стигнал чак до императора¹³.

Друг паметник от достигналите до нас е един закон на император Максимин (309–313): “...3. *Впрочем, и сега не може да отбегне от вниманието ми, че някои съдии не се съобразяват със заповедите ми и накараха поданиците ми да се съмняват в техния смисъл и да се страхуват да прегърнат почитанието на божеството, което лично им харесва. 4. За да няма никакво съмнение в тяхна тежест или съмненията им да предизвикват страх, заповядах да се изложи на обществото настоящата заповед, за да научат всички, че които искат да следват тази религия (християнската – б.м.), могат да се ползват от моето благоволение. Както се харесва на всеки и както му е добре, така да пристъпва към религията която е избрал да приеме, понеже е свикнал с нея. Позволявам им и да строят храмовете си (τα κῤρῐᾱκᾶ τῶνς)¹⁴. 5. За да стане благоденствието ми още по-голямо, реших да узаконя и следните неща: Ако някои домове и ниви преди днес са били притежание на християните и със заповеди на предците ми са преминали към императорските владения или са конфискувани от управителя на някой град, или са продадени или са дадени на някой като подарък, заповядвам всички тези (имоти – б.м.) да бъдат върнати във владение на християните, така че от това ми благоволение да опитат всички благочестието ми и грижите ми” (Σιαμόακη, 1995:124–125).*

Истината ни задължава да отдадем дължимото на този император, тъй като именно неговото благоразположение към християните обръща срещу него противниците му, които го саботират¹⁵ и на които той не може да устои. Евсевий Кесарийски неправилно приписва на този император две фалшиви заповеди, които го представят в не толкова добра светлина. В крайна сметка, от този император имаме два документа чрез които на християните се предоставят права, които ни дават право да го сравним с Константин Велики (Σιαμόακη, 1995: 117–118). В т. 4 на тази заповед недвусмислено се позволява на хората да следват религията, която желаят. За нас най-интересен е последният ред, в който става въпрос за храмовете на християните. Императорът им позволява да строят храмовете си. Употребен е терминът τα κῤρῐᾱκᾶ τῶνς. Християните вече не преустрояват и не строят домашни църкви (κατ’οἴκῶν ἐκκλῆσιᾶς), а монументални сгради, в които могат да се събират. Явно е, че християните имали пречки при построяването на храмовете си. След като много свети отци на Църквата наричат местата за събиране “κῤρῐᾱκᾶ” (виж бел. 9), и след като императорът също използва този термин, явно е, че тези сгради не са изолирано явление и тяхното предназначение е известно на всички. Точка 5 от закона на императора се занимава изключително с недвижимите имоти на християните, които са отнемани чрез заповеди на неговите предшественици¹⁶, чрез конфискация от страна на местните власти и са подарявани или продавани на различни физически лица или сдружения. В този закон императорът нарежда имотите да бъдат върнати безусловно на християните, като не уточнява как да бъдат овъзмездени вторите им ползватели, дори когато са заплатили за тях.

Интересното е, че християните притежават домове и ниви (οικίαи καί χωρία). Съществителното οικίαи не трябва да се бърка с κατ'οίκου (εκκλησίαи) т.е., домашните църкви, тъй като в т. 4 имп. Максимин разрешава на християните да строят храмовете си (τα κυριακά τους). Въпросът е дали става въпрос за имоти на християнската общност, или за личните имоти на отделни християни. Най-вероятно, тази част от заповедта се отнася за личното имущество на християните, което е конфискувано по време на различните гонения или притеснения¹⁷. Но ние в никакъв случай не можем да изключим възможността, християнската общност да е притежавала и други недвижими имоти, освен храмовете и другите култови постройки¹⁸. Това се потвърждава недвусмислено от Медиоланския едикт.

От Константин Велики (306–324–337) имаме доста текстове, но само следващите два са нехристиянски, тъй като по време на издаването им, той все още не е християнин. Първият документ е закон, който издава заедно с Галерий и Лициний. Издаден е преди Медиоланския едикт. Местата които ни интересуват, са следните: *“7. И понеже твърде много останаха твърдо на своето мнение, и видяхме, че не отдадоха дължимото почитание и поклонение на боговете, нито на Бога на християните отдаваха значение, проявявайки благост и снизхождение, отсъдихме, че всеобщия ни обичай да даряваме извинение на всички хора трябва с цялото си сърце да я разпрострем и над тях, за да станат поне християни и да подредят храмовете си (τα συνακτήρια τους)”*¹⁹ така, че да не правят нищо враждебно на праотческото предание” (Σιαμάκη 1995: 138–139).

Като оставим настрана контекста на тази заповед и подготвителната ѝ роля за Медиоланския едикт²⁰, тук срещаме използването на латинското съществително “conventicula sua” и използването от Евсевий Кесарийски “συνακτήρια τους”. На български език тези съществителни могат да се преведат като “местата им за събиране” или “местата им за събрания”. Несъмнено, тези места за събрания са именно постройките, в които християните извършват евхаристийните събрания. Император Максимин използва съществителното “τα κυριακά τους” а тук срещаме други две, различни – едното на латински, другото на гръцки²¹. Като вземем предвид факта, че и двете заповеди са писани приблизително по едно и също време, става ясно, че в началото на IV век все още се използват различни термини за обозначаването на постройката за евхаристийни събрания на християните.

Вторият извор от Константин Велики е всеизвестният едикт от Медиоланум, издаден през 313 г. Онази част от него, която ни дава информация за имотите на Църквата от времената преди този едикт е следната: ... **8. Освен това решихме, че за Християните специално трябва да се приложи и следното: ако местата, където първоначално са започнали да се събират, за които и в писмата, изпращани към службата ти, в миналото е съществувало друга формулировка, ако се потвърди че в някакво древно време са били закупени или от императорския фонд или от който и да е друг, да се върнат на християните без пари и без всякаква претенция за обезщетяване, след като се отхвърли всякаква**

съмнение или опит за осуetyяване. И които са взели такива места като дар, да ги върнат на същите християни възможно най-бързо. 9. И тези, които са ги закупили или получили като дар, ако имат някакво възражение към нашето благоволение, да го изложат пред управляващия, за да бъдат овъзмездени и те от нашето снизхождение. Всички тези места трябва да бъдат върнати незабавно на християнската организация чрез твоето посредничество и без всякаква загуба на време. 10. И понеже стана известно, че самите християни са притежавали не само онези места, където са свикнали да се събират, но и други, които били в собственост на техните организации, сиреч на църквите, а не на отделни хора, всички тези места, съгласно настоящия закон, без абсолютно всякакво съмнение и отрицание, ще заповядаш да се върнат на християните, сиреч на организацията и управлението им” (Στοιμάκη 1995: 143–144).

В точка 8 на едикта се нарежда да бъдат върнати на християните местата за събиране, ако в някакво древно време са били конфискувани и включени дори в императорския фонд и след това продадени. При това те трябвало да бъдат върнати на християните без да им се искат пари. Това “някакво древно време” подсказва, че тази заповед се разпростира над отнетите места за богослужение, които християните притежавали без ограничение на времето, за разлика от император Максимиан, който се ограничавал до връщане на имотите, конфискувани само от неговите родственици Диоклециан и Максимиан. От началото и съдържанието на точка 10 личи, че тук става въпрос само за местата за богослужесни събрания. В нея недвусмислено се говори за недвижими имоти на църквата като организация, а не на отделни християни. Константин Велики заповядва имотите, които са били владение на църквата и са конфискувани и продавани, да бъдат връщани безусловно на християните. Освен в заповедта на Максимиан, и в едикта на Константин се потвърждава факта, че християните са имали във владение не само храмове и храмово имущество, но и други недвижими имоти от различно естество, което позволявало на християнските общности да получават средства, от които несъмнено имали нужда.

От тези нехристиянски извори, произлизащи от епохата преди Константин Велики, колкото и оскъдни да са те, може да се заключи, че в този труден за Християнската църква период, тя е притежавала, закупувала, (съответно продавала) недвижими имоти от различно естество, което било предпоставка за по-спокойното развитие на храмовата архитектура. Освен това, дори преди Константин Велики Църквата била временно признавана от държаната като сдружение, което ѝ давало възможност да придобива имущество (Jungmann, 1959:14). В повечето от изворите се споменава за недвижимите имоти на църквата – като къщи и ниви, което пък ни навежда на мисълта, че доходите от тях биха могли да способстват за изграждане на нови, по-големи и по-импозантни храмове. Нещо, което се потвърждава и от Евсевий Кесарийски, който казва за четиридесетгодишния мир: “Как да

се опишат тези многохилядни събрания във всеки град, тези удивителни тълпи от хора, стичащи се в домовете за молитва! Старите здания бяха малко; по всички градове се издигаха нови обширни църкви” (Евсевий, 8,1,5).

БЕЛЕЖКИ

¹ Малкият брой запазени паметници от този период се дължи на много причини, като една от основните е голямото гонение при Диоклетиан, който през 305 година заповядал да се разрушат из основи всички християнски църкви. (Евсевий Памфил ЦИ, VII, 32).

² Според **R. L. Rohrbaugh**, ранното християнство основно е градско явление (Rohrbaugh, 1984:520).

³ Въпросът за социалния статус на християните от първите три века не е толкова еднозначен, тъй като още Плиний обяснява, че християните произлизат от всички социални слоеве. По тази тема виж повече в: **Richard L. Rohrbaugh**, Methodological Considerations in the Debate over the Social Class Status of Early Christians, *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 52, No. 3. (Sep., 1984), pp. 519–546, където е направен преглед върху различните възгледи за социалният и икономически статус на ранните християни.

⁴ По-подробно за домашните църкви виж: **Robert Milburn**, Early Christian Art and Architecture, Berkeley and Los Angeles, 1988, с. 9–18, както и **Γούναρης, Γεώργιος Γ.**, Εισαγωγή στην Παλαιοхристияνική Αρχαιολογία, Θεσσαλονίκη, 1999, с. 53-60, където има приложения и много планове.

⁵ Няма да се спирам върху въпроса за икономическия статус на християните от III в. Естествено е, че добрият икономически статус е необходимо условие за придобиване на градска недвижима собственост, така че в светлината на изворите, едва ли всички християни са от най-низшите и безимотни слоеве. Виж. бел. 2.

⁶ По въпроса за гоненията срещу християните през този период, виж обширното изследване на **Αποστόλου Αθ. Γλαβίνα**, Οί διωγμοί κατά της εκκλησίας στην προκωνσταντίνεια εποχή, Κατερίνη, 1992.

⁷ Относно управлението на двамата императори и тяхното отношение към християните виж **Α. Γλαβίνα**, с. 141–146.

⁸ Глаголът “rescripsit” показва издаването на писмена заповед “edictum”, с която императорът отговорил на писменото възражение на кръчмарите. Коментар на **Κ. Σιαμάκη**, с. 86.

⁹ Става въпрос за Дионисий Александрийски. Бел. на **Κ. Σιαμάκη**, с. 100.

¹⁰ Бележка на **Κ. Σιαμάκη**.

¹¹ Ευσέβιος, Εκκλησιαστική ιστορία, 7, 13, 3. Виж и 7, 13, 1.

¹² Както правилно отбелязва **Κ. Σιαμάκη**, с. 100, император Галиний използва тези думи, понеже само християните наричат местата за погребване на покойниците си «κοιμητήρια».

¹³ През 272 год. в църквата в Антиохия възникнал проблем кой да стане епископ на града, на мястото на отлъчения като еретик Павел Самосатски. Не било лесно да се уреди разколът за епископския трон, защото Павел бил твърдо поддържан от царицата на Палмира Зиновия, при която той бил на служба като висш офицер. И тъй като бил подкрепян от нея, той отказвал да вземе под внимание решенията на синода и не искал да напусне

епископията и прилежащия ѝ храм. Православните епископи се осмелили да се обърнат към император Аврелиан, който пък междуременно тръгнал на поход срещу Зиновия и станал господар на целия изток. След като проучил въпроса, Аврелиан разрешил Антиохийския разкол, като решил, че епископията трябва да се присъди на онези, с които епископите от християнското учение на Италия и Рим, са в общение. Императорската намеса подпомогнала православните а Павел Самосатски бил изгонен от епископския трон на Антиохия. (Γλαβίνα, с.204–205). Щом в тези “езически” времена една църковна общност вече разполага с “епископия и прилежащия ѝ храм”, то този факт говори както за свободата на църковната общност, така и за възможността ѝ да придобива немалка по размер недвижима собственост. Случая с Павел Самосатски е много показателен за различния социален статус на отделните християни, в случая епископ, който би могъл да използва своето положение в полза на църковната общност.

¹⁴ Κυριακά – древен християнски термин. Така са наричани първите храмове на християните, енорийските, основно онези, които започнали да се появяват преди обичая да се строят върху гробове на мъченици, или да се полагат в тях преносими мощи на мъченици. Докато мъченическите гробове и съдържащите мощи мартириуми, макар и донесени, се наричали “мартириуми” и били първоначално параклиси за извънредни служби. По-късно, «κυριακά», και «μαρτύρια» били отъждествени. Терминът «кириакон» използват за християнски храм и Св. Климент Александрийски – Στροματείς, 3,18,108, **Константин Велики** – чрез Геласий Кизикски, 2,7,1 PG 85, 1232с, Св. Атанасий, Велики – Απολ. Προς Κωνστ., 17 ВЕР 31,20, Св. Кирил Иерусалимски – Кбф. 18,26 ВЕР 39, 242 а и каноните на синодите в Анкира (15), Лаодикия (28), Трулския (74). (Γλαβίνα, с. 204–205)

¹⁵ Виж т. 3 на тази заповед.

¹⁶ Сиреч, на императорите Диоклетиан и Максимиан. (Бел. 19 на Σιαμάκη, с.125).

¹⁷ Подобна конфискация на личното имущество на християните, и то на част от тях, станало по времето на император Деций (249–251). По въпроса виж: Γλαβίνα, с. 166.

¹⁸ Виж точка 10 на Медиоланския едикт малко по-долу.

¹⁹ Conventicula (συνακτήρια), според Евсевий Кесарийски, οἰκοί εν οἷς συνήγοντο (домове в които се събират), се наричат местата където се събират християните, които тогава не са били наричани храмове. Бел. 5 на Σιαμάκη, с.139.

²⁰ Повече по въпроса за двете заповеди на Константин, виж в Σιαμάκη, с. 30–31.10. **Σιαμάκη, Κωνσταντίνου, Εξωχριστιανικές μαρτυρίες γιά το Χριστό και τους χριστιανούς, Θεσσαλονίκη,1995.**

²¹ Тук имаме гръцки и латински термини, тъй като и двата едикта са достигнали до нас на латински език от Лактанций и на гръцки език от Евсевий Кесарийски. (Γλαβίνα, с. 221–223).

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Винкелман, Фридрих.** История на ранното Християнство, София, 2001.
2. **Евсевий Памфил.** Церковная История, В: Богословские труды. Т. 26. М., 1985.
3. **Cobb, Peter G.** The Architectural Setting of the Liturgy. – In: The Study of Liturgy, Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright, Edward Yarnold SJ, London 1978, 473–487.
4. **Jungmann SJ, Josef A.** The Early Liturgy To the Time of Gregory the Great, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 1959.

5. **Krautheimer, Richard.** Παλαιοχριστιανική καί βυζαντινή Αρχιτεκτονική, Αθήνα, 1991.

6. **Milburn Robert.** Early Christian Art and Architecture, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1988.

7. **Richard L. Rohrbaugh.** Methodological Considerations in the Debate Over the Social Class Status of Early Christians, *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 52, No. 3. (Sep., 1984), pp. 519–546.

8. **Γλαβίνα, Αποστόλου Αθ.** Οι διωγμοί κατά της εκκλησίας στην προκωνσταντινεία εποχή, Κατερίνη, 1992.

9. **Γούναρης, Γεώργιος Γ.** Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία, Θεσσαλονίκη, 1999.